

ŽIVO DELO, OBLIKUJOČI OGENJ
POSTOPERAISTIČNO BRANJE MARXA
IN POJEM BIOPOLITIČNEGA DELA

KATJA DIEFENBACH

Smo samo bralci Marxa in politični revolucionarni agitatorji našega časa.

Toni Negri, Posebni zapor Trani, 1980

1. MARX¹ S FOUCAULTOM IN DELEUZOM

»Edino smrt,« razmišlja Negri v avtobiografskem pogovoru z Anne Dufourmantelle, »lahko prekine razmerje med telesom in *kairòsom*. Morda bomo nekega dne ukinili smrt. [...] Živo delo je tisto, kar gradi dejanskost sveta; telesni *kairòs* generira fizično in psihično energijo. *Kairòs* je produktiven – je celo tista produkcija, ki zaseda celoto življenja, je bio-produkcija, bio-delo.«² Ti stavki, ki obravnavajo politično kot produkcijo življenja in sveta, naznanjajo strateški obrat pojma bio-oblasti in nenavadno povezavo marksističnega in poststrukturalističnega mišljenja. Postoperaizem je na začetku devetdesetih let nastopil z obljubo združitve obeh teoretskih smeri in s tem povezane obnovitve materializma v smeri Machiavelli-Spinoza-Marx: njegov teoretski maneuver pa se je potem omejil na redukcijo bio-oblasti na silo živega dela in s tem na identifikacijo pojma zmožnosti, s čimer je vključil Foucaultovo in Deleuzovo misel v heretično branje Marxa.

V postoperaizmu politično določa konstitutivna sila dela, pri čemer postoperaizem izhaja iz tega, da poraba te sile ni omejena na tovarno, ampak se odvija v celotnem družbenem polju z vedno večjim vključevanjem intelektualnih in afektivnih dejavnosti v kapitalistično produkcijo. Pod heterodoksnim sklicevanjem na Machiavellija, Spinozo, Marxa, Foucaulta in Deleuza je delovna sila razumljena kot obča življenjska sila, kot *vis viva*,³ neuničljiva ustvarjalna zmožnost, ki povzdigne množstvo v boga

¹ »Delo je živi, oblikujoči ogenj; minljivost reči, njihova časnost, kot njihovo oblikovanje z živim časom.« (Marx 1985, 233.)

² Negri 2005, 92–93.

³ »Renesansa je odkrila svobodo živega dela, *vis viva*: materializem ga je pojasnil, kapitalistični stroj pa ga je podjarmil.« (Negri in Hardt 1997, 26.)

na zemlji in v zgodovinski princip. Kritične smernice postmarksistične misli, kot so zahteva po dekonstrukciji delitve na produktivno in neproduktivno dejavnost, odprava koncentracije političnega na neposredni produkcijski proces in razumevanje kapitalizma kot kompleksnega in dinamičnega regulacijskega sistema, merijo na zmožnost ustvarjalne subjektivnosti. Politično je subjektivirano in mišljeno skozi dve kategoriji: v liniji Spinoza–Deleuze skozi kategorijo zmožnosti, v Marxovi liniji skozi kategorijo dela. Ker postoperaizem niha med temi kategorijami in jih projicira eno v drugo, je njegova predstava antagonistične življenjske sile v protislovju s ključnimi postmarksističnimi pozicijami, ki že v šestdesetih letih sledijo iz strukturalističnega marksizma: politično nima nobene antropološke in ontološke utemeljitve;⁴ materialna bit in bojovita praksa nista v neposrednem, nujnem ali dialektično posredovanem razmerju; delovna zmožnost (kot transindividualna kooperativna dejavna zmožnost) ni niti substanca političnega niti vsebina svobode; v marksizmu je treba odpraviti vse težnje po vrnitvi k bistveno-filozofskemu načinu interpretacije zgodovine.

Tukaj se soočimo z dvema vprašanjema: prvič, kako postoperaizem misli razmerje med politiko in delom (teoretski problem)? Drugič, kaj pomeni brati Foucaulta in Deleuza z Marxom, ko obravnavamo problem političnega (meta-teoretski problem)? Pri tem samoumevno trčimo ob naslednji dve vprašanji: kako je mogoče medsebojno povezati marksistična in poststrukturalistična razmišljanja o političnem statusu produktivnega onstran ontološke predstave živega dela? In še – če reflektiramo dejanje mišljenja in njegovo možno zunanost – v kakšnem razmerju sta politika in teorija? V naslednjih osmih razdelkih bom obravnavala to (meta)teoretsko problematiko postoperaističnega branja Marxa.

2. MARXOVA DEDIŠČINA

Kaj pomeni navezati se na Marxa in aktualizirati njegovo misel? Navezati se na Marxa pomeni pristopiti k heterogeni, teoretsko aporetični in politično dramatični dediščini, ki jo zaznamuje aktivistični, mesijanski in analitični moment, sovpadanje mednarodnega delavskega gibanja, revolucionarne obljube in kritike politične ekonomije. To srečanje katastrofalno zaznamuje dejstvo, da je vodilo v izgradnjo produktivističnega in policijskega sistema reda. Privzetje marksistične dediščine zato zahteva

⁴ Prim. Althusser 1968, 43–45. Althusser poudarja, da se Marx po letu 1845 odvrne od feuerbachovske problematike in s tem od ideje, da bo prihajajoča revolucija človeštvu povrnila njegovo bit.

kritiko, izbiro in predelavo. Zahteva pojasnitev, zakaj ime marksizem nekaterim pomeni militantno obljubo in kaj hočejo razviti iz »številnih zahtev, ki se jim po Marxu nujno čuti podvržen vsakdo, ki govori ali piše, razen če gre vse mimo njega«, kot se je leta 1968 patetično izrazil Blanchot.⁵ Zahteva distanco do idealiziranja v Marxovih tekstih, do nasilja njegovih teoretskih blokad in zavzetje stališča do stalinizma. Foucault je opozoril, da bi bilo treba vprašanje stalinizma zastaviti ne v okvirih zmotne, ampak v okvirih realnosti. Namesto da iščemo, kaj naj bi v teoretskem in praktičnem kontekstu marksizma služilo za obsodbo taboriščnega sistema, produktivizma in birokratizacije političnega, bi morali iskati tisto, kar je ta razvoj omogočilo.⁶ Tudi Althusser, ki je še v sedemdesetih zastopal scientistično tendenco v marksizmu, v *Krizi marksizma* razglša, da ni nobene »vrnitve k izvorom«, nobene očiščujoče vrnitve, s katero bi bilo mogoče rešiti nedotaknjeno dediščino, ki naj bi jo »popačil posameznik z imenom Stalin ali zgodovinska doba, ki jo je obvladal«. Medtem ko Foucault v Leninovih in Marxovih tekstih išče, »kaj v njih je omogočilo gulag, kaj ga še vedno opravičuje in kaj danes omogoča, da še vedno privzemamo njegovo neznosno resnico«, pa Althusser, ki izhaja iz iste nesposobnosti komunističnih aktivistov, da bi se soočili s svojo zgodovino, to operacijo obrne in išče v Leninovih in Marxovih tekstih teoretsko koherentno možnost, da mislimo kapitalistično družbo in njeno politično odpravo ter hkrati reflektiramo njena lastna teoretska protislovja, idealizacije in aporije. Althusser hoče v sami marksistični teoriji odkriti sredstva za mišljenje tistega, kar je zanj ostalo nejasno in nepregledno,⁹ s čimer bi se kriza marksizma sprevrgla v »začetek njegove osvoboditve in s tem njegovega preporoda in spremembe«. Medtem ko Althusser za premostitev bistveno-filozofskih in idealističnih tendenc v marksizmu vanj vpelje nemarksistične pojme, ki jih prikaže kot izvirno marksistične in celo kot Marxovo kvintesenco (delovanje strukture na njene elemente, ideologija kot nujno imaginarno razmerje, ki ga ljudje privzamejo za svoje življenjske pogoje),¹¹ pa v razpravi o stalinizmu to zaobide, da bi zavr-

⁵ Blanchot 2007, 145.

⁶ Foucault 1978, 201.

⁷ Althusser 1978, 61.

⁸ Foucault 1978, 201.

⁹ Althusser 2006, 9.

¹⁰ Ibid., 12.

¹¹ Prim. Althusser/Balibar 1972, 34. Prim. tudi Althusser 2000, 87–95. Balibar privede Althusserjevo teorijo ideologije do naslednjega sklepa: »Navsezadnje ni nobene vladajoče

gel teoretske in praktične elemente marksizma, namesto da bi jih obnovil s popravki. Nevarnost te strategije se pokaže zlasti pri vprašanju diktature proletariata in pojmu ideologije. Katastrofa ostaja v temi. Althusser ne najde nobenega dostopa do vprašanja, v kolikšni meri prakse socialistične bio-oblasti spremljajo Marxovo teoretsko protislovje, da bi v analizi družbenih produkcijskih razmerij končno opustil vsak pojem človeškega bistva in hkrati obravnaval družbeno določujoč učinek ekonomije tako, da bi produktivnost postala bistvo človeka. Njena analiza bi obsegala dokaz, kako je bil po revoluciji 1917 delavec-vojak ustvarjen kot socialistična oblika subjektivacije, medtem ko so samoorganizirane strukture tovarniških in vojaških svetov likvidirali in nadomestili z rivalskim strankarskim ali vojaškim kadrom. Althusser si iz Marxa prizadeva izbrisati antropologizacijo, idealizacijo in filozofijo bistva ter preoblikuje Marxov pojem ideologije z Lacanom in Spinozo. Pri tem pa ostaja nerazvidno, v kakšnem razmerju so Marxovi, Engelsovi in Leninovi pojmi ideologije, svetovnega nazora, razredne zavesti in diktature proletariata¹² s praksami, ki vpisujejo družbene boje v socialističnih državah v mehanizme državnega rasizma, medtem ko se razredni sovražnik spremeni v biološko grožnjo delavske države.¹³

3. MARKSIZEM DELAVSKE AVTONOMIJE

V to mračno katastrofo poseže italijanski operaizem v šestdesetih letih s strategijo, ki okrepi tradicijo komunizma svetov. Poleg konceptualizacije nove razredne subjektivnosti italijanski operaizem zaznamuje dejstvo, da kritizira realni socializem, predvsem njegov produktivizem, v okvirih realnosti. Navdušenje, ki ga je zbujal dve kratki desetletji, je povezano s poskusom, da na teoretski in praktični ravni povleče marksizem iz njegove katastrofalne okostenelosti in strankarskega birokratstva. Italijansko mišljenje delavske avtonomije je nastalo v izmenjavi s heterodoksnimi tokovi trockizma iz petdesetih let, predvsem s spisi Clauda Leforta,

ideologije, ki bi bila kot takšna ideologija vladajočih [...]. Vladajoča ideologija je v dani družbi vedno specifična univerzalizacija imaginarnega vladanih.« (Balibar 1994, 75.)

¹² V Althusserjevem soočenju z Marxovo in Leninovo predstavo diktature proletariata postane posebej očitna odsotnost radikalne mikropolitčne analize avtoritarnih praks, ki ne zavrača nasilja, temveč analizira nevarnost njegovih učinkov. Prim. Althusser 2006, 85–95.

¹³ »Kdo je sedaj razredni sovražnik? Bolnik, izrojenec, norec. Potemtakem je lahko sedaj orožje, ki je bilo svojčas uperjeno zoper razrednega sovražnika (orožje vojne ali po možnosti dialektike ali prepričevanja), samo še medicinska policija, ki izniči razrednega sovražnika kot rasnega sovražnika.« (Foucault 1999, 103.)

Corneliusa Castoriadis in francoske skupine *Socializem ali barbarstvo* ter stališči ameriške skupine *Correspondence Publishing Committee*, ki so ji pripadali C. L. R. James, Raja Dunajevskaja (do leta 1955) in kasneje James Boggs.¹⁴ Ti dve skupini sta v petdesetih letih razvili pozicije, ki jih je operaizem med drugim prevzel skozi prevajalsko in recepcijsko delo Danila Montaldija: Sovjetska zveza kot sistem državnega kapitalizma, vedno večji pomen birokracije, planiranje in upravljanje s kapitalistično produkcijo, odvrnitev od leninističnega organizacijskega principa in usmeritve v delavsko samoupravljanje v perspektivi vsakdanjega razrednega odpora. Kristalizacijska točka tega francoskega in ameriškega poskusa, da raziščejo delavsko avtonomijo, vsakdanje tovarniške izkušnje in divje stavke z razkritjem njihovih revolucionarnih potencialov, je bila madžarska revolucija 1956, ki so jo Lefort, James, Castoriadis in Grace Lee-Boggs skupaj komentirali.¹⁵

V *Quaderni Rossi*, skupini italijanskih intelektualcev, ki so deloma pripadali komunistični (PCI) in deloma socialistični stranki (PSI), so si pod navdihom tega projekta novega mišljenja revolucije med letoma 1961 in 1965 prizadevali reinterpreterirati Marxove teze o delovni sili, tehnološkem razvoju, nacionalizaciji proizvodnje, razredu in zakonu vrednosti, pri čemer je ta reinterpetacija izhajala iz primata razrednega boja. Šest izdaj njihovega časopisa je hkrati objavilo vrsto empiričnih raziskav, ki so bile izpeljane skupaj z delavci in delavkami, tako imenovane *conricercas*,¹⁶ so-raziskave, ki obravnavajo znanstveno vodenje obratov v novih tovarnah severne Italije, disciplinarne mehanizme v tovarnah in stanovanjskih četrtih ter strategije militantne samoorganizacije in avtonomnega razrednega vedenja. Na *conricercas* je vplivala ameriška industrijska sociologija, ki je odpravila razločevanje med raziskovalnim subjektom in raziskovanim objektom. Danilo Montaldi in Romano Alquati, ki naj bi kasneje izvedel dve tovarniški raziskavi pri Fiatu in Olivettiju, sta že leta 1956 začela izvajati prve delavske ankete v provinci Cremona. *Conricercas* so veljale za »metodo politične akcije v bazi«,¹⁷ ki naj bi okreplila organizacijo avtonomije in podprla konstitucijo delavcev-politikov v

¹⁴ Harald Wolf, ki v nemško govorečem prostoru sodeluje pri vnovičnem odkrivanju skupine *Socialisme ou Barbarie*, je napisal bogat članek o Castoriadis in *S. ou B.*, v katerem se loteva tudi sodelovanja s *Correspondence*. Prim. Wolf 1998, 69–112.

¹⁵ Prim. James et al. 1974. Ker se je Castoriadis jezil zaradi Jamesovih posegov v njegov članek, se je njuno sodelovanje končalo. Prim. Lefort 1957.

¹⁶ O pomenu *conricerca* »kot sodelovanja pri pritisku na delavce« prim. Alquati 1974, 33 in naprej, 49 in naprej ter Malo de Molina 2006.

¹⁷ Alquati 1974, 40.

smislu komunističnih svetov. Ko je leta 1961 na torinskem kongresu PSI povzemal rezultate svoje ankete med politično organiziranimi delavci pri Fiatu, je Romano Alquati trdil, da so »nove sile« v velikih tovarnah (mladi, slabo kvalificirani in večinoma z juga priseljeni delavci, ki so bili komajda organizirani v sindikate ali stranke) nosilci nove oblike razrednega boja, begunske, v vsakdanjem življenju organizirane vstaje. Skupaj z njimi je treba iskati možnosti, kako se lahko »trenutno vodeni boj sam usmeri na zavestno udeležanje socialističnega sistema«. ¹⁸

4. MED LENINIZMOM IN MANJŠINSKO POLITIKO

Operaizem je nastal iz trka med teoretsko in praktično izkušnjo, iz trka med novim tipom marksistične intelektualnosti in novim tipom tovarniškega aktivizma, dveh praks, ki sta bili med seboj vedno tesneje povezani, dokler se nista ločili v gibanju iz leta 1977. Tovarniške raziskave so bile transmisija te militantne povezave. Bologna v svojem zavračanju klasičnega dualizma med vodenjem in množično spontanostjo poudarja, da je bil tovarniški aktivizem izhodiščni moment tega srečanja. Zanj je operaizem izšel iz organiziranih mikrosistemov tovarniškega boja, ki so bili deloma še zaznamovani z izkušnjo *resistenza* ¹⁹ in ki so prelomili s sindikalnimi in strankarskimi strukturami ter se pojavili v začetku šestdesetih let v posameznih oddelkih pri Fiatu, Pirelliju, Innocentiju in Olivettiju. ²⁰ Na njihove prakse so se sklicevali teoretiki in teoretičarke, ki so si prizadevali na novo napisati marksistično teorijo. Trontijeva preobrnitev razmerja med kapitalom in delom, s katero je ekonomski analizi kapitalizma zoperstavil politično analizo, pokaže teoretsko problematiko operaizma v pragmatičnem pogledu: delovno silo je dojel kot konstitutivni moment in napotil na Marxove *Ekonomsko-filozofske rokopise* kot subjektivno predpostavko kapitala. ²¹ Tronti definira politično kot proces, v katerem se delovna sila odtegne kapitalu, odklanja proces, v katerem delavci prenehajo biti dejavni in se hkrati organizirajo kot napadalna sila: »Veseli nas, da je Schumpeterjeva podoba podjetnika in njegova inovativna pobuda tukaj sprevržena v trajno bojno iniciativo velikih delavskih množic. Tako delovna sila more in celo mora postati napadalna

¹⁸ Ibid.

¹⁹ O pomenu *resistenza* (upora) v avtonomnih tovarniških bojih prim. Moroni in Balestrini 1994, 19 in naprej ter Montaldi 1994, 22.

²⁰ Bologna 2001.

²¹ Tronti 1974, 78 in naprej.

sila. To je politični prehod od delovne sile k delavskemu razredu.²² Medtem pa je Alquati v časopisih *Quaderni Rossi* in *Classe operaia* v navezavi na poglavje iz *Kapitala* »Stroji in velika industrija« razvil tezo o novi sestavi delavskega razreda, ki naj bi se spremenil v dveh razsežnostih: na tehnični ravni s konstitucijo delovne sile v toku kapitalističnega razvoja (tehnična razredna sestava) in na politični ravni z avtonomnimi in organizacijskimi učinki delavskih bojev, ki so usmerjeni proti discipliniranju tehnične ravni (politična razredna sestava). Zlasti Negri in Alquati sta obravnavala vprašanje, v kolikšni meri ta antagonistična dinamika med rekonstruiranjem kapitala in novo politično razredno sestavo vodi v vedno širši in podružbljeni konflikt. Negri je sredi sedemdesetih let v *Proletari e stato* diagnosticiral zarezo v to dinamiko z rojstvom družbenega delavca: ta delavec je subjekt razreda, ki se ne oblikuje več v tovarni, v kapitalu proti kapitalu ali v dialektiki žive zmožnosti (delovne sile) in mrtvega predmeta (delovno sredstvo, produkt dela), temveč v procesu abstraktnega postajanja vsake dejavnosti in podružbljenja produkcije – procesu, ki zajame celotno družbo in je množstvo *avant la lettre*: »Bolj ko kapital razširi norme produkcije na vsa družbena področja, bolj tudi boj vdira v vsa ta področja. Ta boj je po eni strani najprej privzel tradicionalne zahteve in cilje množičnega delavca, po drugi strani pa je dodelil njihovim vsebinam in motivom novo usmeritev in kvaliteto: od mezde k zajamčenemu prihodku, od pogajanj k prilastitvi, od sindikalizma k osvoboditvi.«²³ Tukaj se pokaže, da Negri začne opuščati kategorijo negativnosti v mišljenju političnega, ki je določala Trontijevo obrnitev razmerja med kapitalom in delom, saj je bil politični status delovne sile vezan na njeno nedejavnost in njeno samozanikanje kot proizvodne sile. Ta odvritev od kategorije negativnosti se v naslednjih letih okrepi z Negrijevim ukvarjanjem s Spinozo, v katerem izenači proizvodno silo z zmožnostno bitjo [mit vermögendem Sein].²⁴

Ob vprašanju samoorganizacije razreda je nastopil prvi prelom v operaističnem projektu. Raniero Panzieri, ki je prevedel in komentiral »Fragment o strojih« iz *Očrtov* in delal na novem branju *Kapitala*, v katerem je sledil predvsem razmerju med delavskim razredom in tehnološkim razvojem, je hotel pridobiti klasične delavske organizacije za novi tovarniški aktivizem. Drugi del redakcije *Quaderni Rossi*, med drugim Negri, Tronti in Alquati, pa je hotel pospešiti aktivistično politiko zunaj strank

²² Ibid., 177.

²³ Negri 1988a, 127.

²⁴ Negri 1982, 157–164.

in sindikatov. Potem ko je bil njihov časopis med stavko v torinski metalurški in avtomobilski industriji obtožen, da se zavzema za vstajo in hujškanje, je Raniero Panzieri blokiral okrepitev politične pobude. Pred tem se je zgodilo poletje 1962, ko se je v Torinu divjih stavk udeležilo okrog 250.000 delavcev, te stavke pa so se iztekle v tridnevne, nadvse močne ulične boje na Piazza Statuto, ko je bilo oznanjeno, da je desni socialdemokratski sindikat UIL sklenil ločen dogovor s Fiatom. Negri, Alquati in Tronti so potem zapustili *Quaderni Rossi* ter ustanovili časopis in istoimensko združenje *Classe operaia*.

Tudi drugi prelom v operaističnem projektu je nastopil na osnovi razlike med razredno avtonomijo in razredno organizacijo; tokrat so ga sprožila leninistična stališča glede političnega vodstva in prednosti stranke, kot jih je vpeljal predvsem Tronti med letoma 1963 in 1966 v *Lenin v Angliji* in *Delavci in kapital* z argumentom, da je treba neindustrializirani delavski sili postaviti ob bok organ revolucionarne volje. Njegova teza, da »mora stranka na določeni točki razredu vsiliti to, kar je razred sam«,²⁵ je vodila v ostre napetosti v *Classe operaia* in leta 1966 do razpada skupine, ki se je oblikovala okrog časopisa.²⁶ Frakcija okrog Maria Trontija je znova vstopila v PCI in zagovarjala neoleninistično »avtonomijo političnega«, medtem ko je drugi del radikaliziral zastavek delavske avtonomije in samoorganiziranih tovarniških bojev. Ko se je leta 1973 deželna organizacija *Potere Operaio* razpustila v mrežo *Autonomia operaia*,²⁷ je prišlo do obsežne kritike leninističnih strategij, tokrat v zvezi s sporom glede – za spolno razliko nedovzetnega – pojma dela, ki ga je uporabljala operaistična levica.²⁸ Četudi samo obrobno, se je tokrat v avtonomnem marksizmu prvič pojavila figura manjšinskih bojev. Nasproti substancijalizaciji političnega v delovni sili in privilegiranju enega samega dejanja, namreč zavračanja dela v tovarni, je bilo izumljeno novo vprašanje političnega: kako se lahko različne disidence, ki prečijo neko situacijo, povežejo tako, da skupaj razvijejo svoje sile in postanejo močnejše v procesu prevrata? Da je to strateško vprašanje manjšinske politike ostalo obrob-

²⁵ Tronti 1974, 226.

²⁶ O konfliktih in prelomih v QR in CO prim. Bologna 2003, 136–140; Bologna 2001, 27–38; Moroni in Balestrini 1994, 85–100.

²⁷ *Autonomia operaia* (AO), »Delavska avtonomija«: ohlapna združitev tovarniškega komiteja in družbenih kolektivov, ki so jo podpirali svobodni radii kot Radio Alice, Radio Onda Rossa, Radio Sherwood in časopisi kot *Rosso*, *Senza Tregua* ali *Primo Maggio*, ostanki *Potere operaio* in druge marksistične skupine; od 1972 do 1983 je bila AO glavna organizacija gibanja radikalne leve v Italiji.

²⁸ Prim. Dalla Costa in James 1972; Dalla Costa 2002.

no v razmerju do vprašanja razrednega boja, zgledno ponazarja konfliktni pogovor med Francom Bernardijem Bifom in Félixom Guattarijem konec sedemdesetih. Medtem ko je za Bifa zavračanje dela *izraz* politike razrednega boja, stavi Guattari na desubjektivirajoče revolucionarne verige: »Ne moremo resno verjeti, da sta zavračanje dela in določen razredni boj edina in določujoča dejavnika transformacije družbenih vezi. Obstaja še toliko drugih dejavnikov. Namesto o subjektivnosti je treba govoriti o subjektivnih, mašinskih povezavah, o razsrediščenih oblikah subjektivacije. Tvojo idejo, da protislovje znotraj delovne sile [...] usmerja zgodovinske in produktivne procese, skratka zavračam.«²⁹ Globoka razlika med predstavami političnega postane očitna: na eni strani učinek brez vzroka, substance in subjekta, ki izhaja iz povezave različnih oblik disidence in odpora, sobivajočih z različnimi oblastnimi razmerji, na drugi strani pa sila transindividualne in transformacijske zmožnosti, ki je položena v samo bit in s katero razvoj kapitalizma izstopi iz zgodovine.

5. BRANJE MARXA

Katere plasti v Marxovih tekstih obudi postoperaizem petnajst let kasneje? Katerega Marxa bere? Če se odvrnemo od očiščujoče predstave epistemološkega reza v Marxovih delih, ki jih porazdelijo ob robu znanstvenosti, teza, ki jo razvije strukturalistični marksizem v šestdesetih letih in ki jo je Althusser leta 1973 vzel nazaj kot »teoretsko zmoto«,³⁰ se pokaže večja vrednost Marxovega teoretskega dela, v katerem se prekrivajo filozofske, politične in znanstvene problematizacije razmerja med delom, kapitalom in njegovo krizno reprodukcijo ter se povežejo s perečim vprašanjem njihove prekoračitve. Blanchot v svojem kratkem in esejističnem tekstu »Branje Marxa« v odnosu do Althusserjeve afirmacije znanstvenega Marxa iz *Kapitala* izpostavi brezoblično zaporedje treh načinov govorjenja: najprej direkten, dolg in (anti)filozofski način govora, v katerem Marx podaja odgovore s pojmi zgodovine logosa – »odtujitev, prednost potrebe, zgodovina kot proces materialne prakse in celostni člo-

²⁹ Guattari 1978, 73.

³⁰ Althusser je v *Pour Marx* prevzel Bachelardov pojem epistemološkega reza in razdelil Marxova dela na mladostna dela, dela reza, dela zorenja in zreła dela (prim. Althusser 1968, 33–36). Ideološkim mladostnim delom je zoperstavil znanstvenost tekstov po letu 1845, delitev, ki jo je Althusser leta 1973 vzel nazaj kot »teoretsko zmoto«, ker je implicirala izenačenje znanstvenosti z resnico in ideologije z zmoto (prim. Althusser 1975, 54).

vek³¹ – odgovori, ki hočejo biti to, kar izrekajo: prelom z dotedanjim potekom stvari, vendar pa njim ustrezno vprašanje ostaja nedoločeno; drugič, politični način govora, ki je kratek, neposreden in spodbujajoč in ki naznanja neposredno razpustitev meščanske družbe skozi prakso proletariata, kar znova napotuje na performativnost Marxovega političnega mišljenja – izraža nujnost tega, kar izreka; in tretjič, posredni govor znanstvenega, ekonomsko-kritičnega diskurza, v katerem Marx analizira pogoje produkcije in reprodukcije kapitala; govor, ki spodkopava samega sebe, ker se »kaže kot radikalna sprememba samega sebe, kot teorija spremembe, ki je v praksi vedno na kocki, pa tudi v sami tej praksi se kaže kot stalna teoretska sprememba«. ³² Tudi če Blanchot zaobide razvijanja in prelome v Marxovih delih (v katerih Marx odlaša z zastavljanjem vprašanj in se mu nenadoma spet pojavljajo pojmi, ki jih sicer več ne uporablja), saj se osredotoča samo na tezo, da Marxovo delo znanosti in mišljenja ne pusti nedotaknjenih in da je njegova produktivnost v mnogoterosti njegovih načinov govora, ki vse bralce zavezuje k nenehnemu preoblikovanju njihovega mišljenja, obstajata dva namiga, ki sta dragocena za raziskovanje postoperaističnega dožemanja Marxa: najprej pozornost na to, katera vprašanja je mogoče podati na Marxove odgovore, in potem raziskava, kako je mogoče dojeti razmerje med ekonomijo in politiko, ki v Marxovi misli nestabilno niha med prednostjo ekonomske forme (univerzalna razširitev vrednostne forme) in prednostjo politične vsebine (resnično bistvo in dejanskost človeškega dela). Z vprašanjem po vprašanju, na katerega odgovarja Marx, Blanchot variira osrednji motiv Althusserjevega simptomatskega branja Marxa. Althusser je v *Lire le Capital* trdil, da je Marx proizvedel novo teoretsko problematiko, ko je na različnih mestih našel tista vprašanja, ki so že bila navzoča na praznih mestih nacionalno-ekonomskih odgovorov, vendar jih klasična ekonomija ni bila sposobna misliti. Tako je Marx na odgovor delovne teorije vrednosti zastavil vprašanje razlike med delom in delovno silo. S tem razlikovanjem je bilo mogoče kritizirati ekonomijo kot prostor delitve, ki ga konstituirajo ločitve: ločitev proizvajalcev od njihovih proizvodnih sredstev, ločitev delovne zmožnosti od pogojev udejanjenja dela. Ključno vprašanje, ki ga je Marx proizvedel in formuliral še v starih heglowskih pojmih notranjega bistva in zunanjih pojavov, pa je bilo za Althusserja vprašanje učinka strukture na njene elemente. S pomočjo tega vprašanja je bilo za Althusserja mogoče analizirati reprodukcijo družbe kapita-

³¹ Blanchot 2007, 145.

³² Ibid., 146.

listične proizvodnje, ekonomsko pa je bilo končno mogoče misliti kot strukturo, ki nima nobene substance in nobenega subjekta in obstaja samo v svojih učinkih.³³

6. MARX ONSTRAN MARXA

Katero vprašanje pa na Marxove odgovore najde postoperaizem? Kako misli razmerje med ekonomijo, delom in politiko? Kako preseže njegove dialektične in teleološke idealizacije? Začnimo s pojasnilom, kaj pomeni iti čez Marxa z Marxom. To je izziv, ki ga je sam Negri podpisal z *Marxom onstran Marxa*³⁴ in ki, kot je poudaril Balibar v osemdesetih letih, implicira vsaj dva metodološka, na status materialističnega mišljenja navezana momenta: po eni strani je marksizem deležen prekoračitve njegove prihodnje perspektive, ker izhaja iz zgodovinske specifičnosti nekega diskurza, tudi svojega lastnega, in tako lahko reflektira časovno pogojenost svojega mišljenja, medtem ko so delavsko gibanje, razredni boji ter izgradnja Sovjetske zveze in realsocialističnih držav na nediskurzivni ravni prispevali k temu, da so se kapitalistične strategije vrednotenja in vladanja spremenile in ne ustrezajo več pogojem, ki jih je Marx analiziral sredi 19. stoletja. Po drugi strani pa marksistična teorija vsebuje oporne točke za dekonstrukcijo njenih zgodovinskih fikcij in dialektičnih idealiziranj. Zlasti v Marxovih institucionalnih in zgodovinskih analizah zakonodaj o delovnem času, nastanku velike industrije in mehanizaciji produkcije v *Očrtih* in *Kapitalu* se pokaže neka misel, ki ne izhaja niti iz evolucijskega razvoja vnaprej določenih oblik niti iz kolektivnih sil, položenih v zgodovino človeške biti in izražajočih resnično vsebino, ki bo razbila lažno kapitalistično formo. Namesto tega trčimo ob zastavek teorije družbe, ki raziskuje učinke antagonističnih strategij: »Strategije izkoriščanja in dominacije, strategije odpora, ki jih neprestano premeščajo in na novo mobilizirajo njihovi lastni učinki.«³⁵ Z nadaljnjim razvojem marksističnega diskurza in njegove kritične refleksije v poststrukturalizmu postane družba misljiva kot konfiguracija konfiguracij oziroma kot sku-

³³ Prim. Althusserjeve izpeljave k temu pojmu v Althusser in Balibar 1972 (zv. 2), 32–35, 228–234, 248–261 in razdelek »Struktura z dominantno« v Althusser 1968, 146–167. Delni slovenski prevod tega razdelka je objavljen v Althusser et al. 1980. *Ideologija in estetski učinek*. Ljubljana: Cankarjeva založba, str. 312–317 (op. ur.).

³⁴ Prim. Negri 1996. Balibar označi postmarksistično misel z »lepim Negrijevim izrazom«, »iti z Marxom čez Marxa« (Balibar 1998, 207).

³⁵ Ibid., 202; o tezi, da je marksizem udeležen pri preseganju svoje lastne prihodnje perspektive, prim. ibid., 192.

pek medsebojno premeščajočih se razmerij, v katerem obstajajo relativno avtonomne instance in prakse. Njihovi mehanizmi delovanja se artikulirajo tako v svoji lastni instanci kot na prizorišču drugih instanc; pripada jim mikropolitčna in makropolitčna razsežnost, ki ne predstavlja projekcije ali pomanjšanja osnovne določenosti, temveč dvostransko pogojeni mehanizem,³⁶ v katerem najdejo prakse svojo oporo v najmanjših in najbolj vsakdanjih družbenih situacijah in se hkrati sestavijo v velike celostne strategije ter pridobijo novo kontinuiteto. Takšna razmišljanja so v strukturalističnem marksizmu privedla do pojma strukturne vzročnosti oziroma učinkovanja kompleksne strukture na njene elemente, pri čemer so v zadnji instanci izhajali iz ekonomske določenosti. Številni Althusserjevi učenci so ta zastavek razširili na regulacijo, tako da so nadomestili predstavo kompleksnih razmerij, ki jih poenoti prevladujoče protislovje (ekonomsko), s predstavo nestabilnih vzajemnih razmerij med elementi družbenega, ki niso zvedljivi na neko poslednjo totaliteto. Pomen krize se je tako okrepil v teoriji regulacije; kategorija subjekta je bila znova vpeljana.³⁷ Foucaultovo odvrčanje od marksizma je nastopilo bolj zgodaj in je bilo radikalnejše; čeprav je večkrat ostalo shematično, je združilo zgodnja in kasnejša Marxova dela in ni ločilo različnih marksističnih tokov. Odločilen in dragocen Foucaultov zastavek v razmerju do marksizma je bil v razvitju nejurističnega in neekonomskega pojmovanja oblasti kot strateškega razmerja sil, ki ne vsebuje nobenega formalnega zakona. S tem je Foucault navsezadnje dekonstruiral tezo o ekonomski določenosti, ki sta jo v šestdesetih in sedemdesetih zastopala Althusser in Balibar, s čimer je mišljenje družbenega kot množice kompleksnih in protislovnih razmerij ohranilo moment apriorne nujnosti. Z nadaljnjim razvojem tega dekonstrukcijskega zastavka se je Foucault na začetku sedemdesetih poslovil tudi od svoje domneve, razvite v *Nadzorovanju in kaznovanju*, da je zapor v oblastna razmerja vpisan kot strukturni model, s čimer je argumentiral v smislu izrazne vzročnosti (deli izražajo celoto), proti kateri je nastopil. Foucault je svoja razmišljanja o nominalističnem pojmu oblasti prevedel v niz metodoloških pravil.³⁸ imanenca vednosti in oblasti, nenehno nihanje njunih porazdelitev, dvostran-

³⁶ Prim. Foucaultove metodološke razlage k mikro- in makropolitčnemu v Foucault 2000, 104.

³⁷ O prehodu od strukturalističnega marksizma k regulacijski teoriji prim. Lipietzov povzetek z leta 1993.

³⁸ »Zagotovo je treba biti nominalist: oblast ni neka ustanova in ni neka struktura, ni neka določena moč, s katero bi bili nekateri obdarjeni: oblast je ime, ki ga dajemo neki kompleksni strateški situaciji v dani družbi.« (Foucault 2000, 97.)

ska pogojenost njunih mikro- in makropolitčnih mehanizmov, dodatna vrednost regulacijskih praks, ki so v svojih učinkih prekinitvene in transformacijske in vstopajo v različne celostne strategije.³⁹ Politično zanj obstaja skupaj s temi oblastnimi razmerji; gre za dve praksi, ki se medsebojno spodbujata, poganjata, izogibata, predirata in napadata. Družbeni prelom je neverjeten in dogodkovno pogojen rezultat močne povezave različnih političnih praks, je prestava, ki jo je Balibar v razmerju do »nujnega postajanja svobode« definiral kot »naključno postajanje odporov«. ⁴⁰ Althusser v »Podtalnem toku materializma srečanja«, enem svojih zadnjih tekstov, s presenetljivo kristalno jasnostjo pristane na tej poziciji kontingentnega in relacijskega mišljenja oblasti in dogodka – potencialnost, ki je bila prisotna v njegovi misli, vendar je ostala izključena zaradi predstave ekonomsko določene enotnosti družbene kompleksnosti.⁴¹ Althusser pojasni, da obstaja v zgodovini filozofije neka skoraj popolnoma spregledana materialistična tradicija:

»materializem« [...] *dežja, odklona, srečanja in sprimka*. [...] Da bi poenostavili, recimo zdaj takole: *materializem srečanja*, potemtakem materializem poljubnega in naključnega, ki se kakor neka čisto druga misel upira raznim učbeniškim materializmom, tudi materializmu, ki ga na splošno pripisujejo Marxu, Engelsu in Leninu, ta je – tako kot vsak materializem racionalistične tradicije – materializem nujnosti in teleologije, se pravi, predelana in zakrinkana oblika idealizma. [...] materializem srečanja izhaja iz teze o primatu pozitivitete nad negativiteto (Deleuze), iz teze o primatu odklona nad premočrtnostjo ravne poti, [...] iz teze o primatu »diseminacije« nad utrditvijo pomena v vsakem označevalcu (Derrida), in iz vznikanja reda, izhajajočega iz samega osrčja nereda, ki proizvaja svet. [...] Z drugimi besedami, kar koli ne more proizvesti česar koli, proizvaja jo lahko le elementi, namenjeni medsebojnemu srečanju, in zaradi svoje afinitete namenjeni medsebojnemu »sprijemanju«. ⁴²

³⁹ Prim. še enkrat Foucaultove osnovne metodološke izjave, *ibid.*, 96–107.

⁴⁰ Balibar 1997, 30.

⁴¹ Laclau in Mouffe opisujeta, kako sta Althusser in Balibar z domnevo ekonomske določenosti v zadnji instanci zaigrala dekonstruktivni zastavek, ki je bil povezan s pojmom naddoločenosti družbenih pogojev: »Problem je namreč drugje: če je 'ekonomija' določujoča v zadnji instanci v *vsakem tipu družbe*, potem jo moramo opredeliti neodvisno od vsakega posebnega tipa družbe in tudi njene eksistenčne pogoje moramo opredeliti ločeno od vsakega konkretnega družbenega razmerja. [...] Če pa v družbi obstaja zadnja in bistvena določenost, potem razlika ni konstitutivna in je družbeno poenoteno v strukturiranem prostoru racionalistične paradigme. Tako smo torej ponovno pred istim dualizmom, ki se v polju marksistične diskurzivnosti nenehno obnavlja od konca devetnajstega stoletja naprej.« (Laclau in Mouffe 1987, 83–84.) G. M. Goshgarian opozarja, da je Althusser že v sedemdesetih razvijal elemente aleatoričnega materializma, v času, ko je bral atomiste, Epikurja, Demokrita itd. (prim. Goshgarian 2006, XVI in naprej).

⁴² Althusser 2000a, 160, 182–183, 185.

Iti z Marxom čez Marxa v tem smislu pomeni izriniti sublimirani idealizem iz materialističnega projekta in končati vse poskuse, da pojasnimo družbeno na sklenjen in nepomanjkljiv način kot totaliteto in da iščemo v vzajemni igri njegovih delov konstitutivni vzrok ali formalni zakon. To bi namreč znova vpeljalo bodisi heglovski delitev na notranje bistvo in zunanje pojave (zakon vrednosti) ali predstavo sile, ki predhodi vsem zgodovinskim izrazom (delovna zmožnost).⁴³ Postmarksistično polje »Marxa onstran Marxa« določa močna napetost med časovno zgodnjo Althusserjevo racionalizacijo in kasnejšo Derridajevo etizacijo. Kako sedaj umestiti postoperaistični diskurz, ki kroži okrog posplošujoče produktivnosti, v postmarksistično polje?

7. PREDPOSTAVKE KOMUNIZMA

V devetdesetih se je sam postoperaizem umestil v to polje z najavo, da hoče združiti marksistične, poststrukturalistične in feministične argumentacije in odpreti marksizem za nedialektično mišljenje. Kljub močnim pojmovnim navezavam na Deleuza in Foucaulta pa ga ontologizacija dela postavlja kot diametralno nasprotje poststrukturalističnega mišljenja. Postoperaizem afirmira tisto, kar Derrida v *Spectres de Marx* vztrajno dekonstruira, namreč navzočnost neke sile, v kateri je komunizem še živ, s čimer se vpisuje v metapolitično miselno tradicijo, ki zvaja politično dejanje na resnico neke zmožnosti, imanentne biti skupnosti.⁴⁴ Medtem ko skrajna distanca do heglavske dialektike in njenega mišljenja protislovja povezuje postoperaizem in Althusserja, od katerega podeduje vrsto machiavelističnih in spinozističnih navdihov in analizo kapitalizma kot reprodukcije produkcijskih razmerij, ju kategorično loči sklicevanje na mladega Marxa in predstava konstitutivne moči dela. Za Althusserja pojem človeka pri Marxu nima nobene teoretske funkcije. Marx leta 1845 z objavo *Tez o Feuerbachu* prelomi s humanizmom mladoheglovcev in s pozivom, da mora biti človeku povrnjeno njegovo resnično bistvo.⁴⁵ Za Althusserja je Marx teoretik družbene reprodukcije, ki je

⁴³ Balibar formulira to zahtevo na koncu svojih razmišljanj o statusu pojma ideologije v Marxovih in Engelsovih tekstih, prim. Balibar 2007, 224 in naprej.

⁴⁴ Prim. Rancière 2002, 95–100, ali Derridajeve jasne predloge Negriju, naj ravna samo še tako, kot da govorimo o ontologiji, kajti »ontologija obsega in po mojem mnenju celo je delo žalovanja [...], katerega cilj je ponovno vzpostaviti, rešiti ali osvojiti polno prisotnost sedanjega bivajočega, in sicer tam, kjer to bivajoče – ker ni manko, temveč tudi naključje – navidez izostaja: razlika«. (Derrida 2002, 100 in naprej.)

⁴⁵ Prim. predvsem Althusserjev razdelek »Marx in teoretski humanizem« v Althusser 1977, 77 in naprej.

ščasoma pustil za seboj vsak idealizem dela in idejo izvorne človekove ustvarjalnosti, ki sta ga v *Pariških rokopisih* privedla do tega, da je govoril o sorodnosti med Smithom in Heglom, saj je prvi utemeljil politično ekonomijo v subjektivnosti dela, drugi pa je delo dojel kot bistvo človeka. V odnosu do tega se postoperaizem giblje na nič manj anti-heglovskih, sicer pa Althusserjevemu mišljenju popolnoma nasprotnih subjektivirajočih in ontologizirajočih branjih Marxa; ta ga deloma približajo življenjsko-fenomenološkim interpretacijam, kakršne najdemo pri Michelu Henryju, ki v Marxu odkrije teoretika individualne telesnosti in biti kot produkcije in prakse.⁴⁶ Postoperaizem torej ni radikaliziral strukturalističnega marksizma v smislu poststrukturalistične metodologije, kar bi vodilo k privzetju netotalizabilne kompleksnosti družbenega in tako k vprašanju, kako so se strategije ekonomskega vrednotenja, institucionalnega upravljanja in telesnega discipliniranja premestile v svojih učinkih in se povezale z disidencami, ki jim poskušajo ulti ali jih napadati. Namesto tega je Negri zvedel postoperaistično odstavitveno gibanje od strukturalističnega marksizma na formulacijo »od strukture k subjektu«.⁴⁷

Za razliko od teoretske prakse intelektualcev delavske avtonomije med šestdesetimi in osemdesetimi leti ostaja postoperaistično branje Marxa šolsko.⁴⁸ Na komaj katerem mestu postane dekonstrukcijsko ali simptomatsko. Aktualizira predvsem tri linije: prvič, zgodnjo Marxovo predstavo vsestranskega razvijanja delovnih sil, ki ustvarja človeškost človeka in vodi v ontološko in antropološko mišljenje komunizma, drugič, metapolitično predstavo razreda kot revolucionarne množice, katere sila in položaj neposredno presega obstoječi red, in tretjič, anticipacijo podružbljenja produkcije, ki jo Marx privzame v *Očrtih* iz leta 1857 in ki bo obsegala celotno družbenost in si podredila kapital. Tukaj imamo pred seboj nadvse specifično, krivoversko in z močnimi praktičnimi izkušnjami povezano navezavo na Marxa, v kateri dva teksta zavzemata privilegirano mesto. Medtem ko branje *Pariških rokopisov*, v katerih mladi Marx, tedaj še vedno navdahnjen s feuerbachovsko tematiko, razume delo kot samoporajanje, z redkimi izjemami ostaja implicitno,⁴⁹ bo ponovna interpreta-

⁴⁶ Prim. branje Marxa, ki ga je Michel Henry objavil leta 1976 v dveh zvezkih: *Une philosophie de la réalité* in *Une philosophie de l'économie*.

⁴⁷ Negri 1996, 172 in naprej.

⁴⁸ Izjema so daljša razmišljanja o Marxovi misli v Negrijevi knjigi *Il potere costituente* iz leta 1992, ki je bila v angleščini objavljena pod naslovom *Insurgencies*, prim. npr. razdelek »The Constitution of Labor« (Negri 1999, 212–230); prim. tudi »Ekskurz 1« v Negri in Hardt 2005, 142–152.

⁴⁹ Prim. npr. Virno 2007, 39.

cija »Fragmenta o strojih«⁵⁰ v *Očrtih*, ki je igrala osrednjo vlogo že v operaistični teoriji iz šestdesetih let, eksplicitna in predstavlja najvidnejšo postoperaistično sklicevanje na Marxa. To dvosmerno branje Marxa kombinira transhistorične teze mladega Marxa o ustvarjalni živosti dejavnosti z zgodovinskimi deli poznega Marxa o podružbljenju produkcije in tako projicira ene v druge. To privede do izredne napetosti v postoperaističnem diskurzu, ki po eni strani raziskuje človeški modus kooperativne dejavnosti in po drugi strani zgodovinske spremembe produkcijskih in reprodukcijskih pogojev družbenega. S tem izstopi vprašanje, ki ga je postoperaizem podal na Marxove odgovore in k iskanju katerega je pozival Blanchot, če hočemo razumeti, kako je dojet Marx v nekem diskurzu. To je vprašanje po predpostavkah komunizma v človeški biti in v zgodovinskem razvoju družbene regulacije. V tem metapolitičnem vprašanju po predpostavkah komunizma sovpadata obe analitični perspektivi postoperaizma: v imperialnem kapitalizmu je človeškost človeškega, potencialnost njegovega načina biti, njegova krhka zmožnost delovanja vključena v vrednotenje. Marxova diagnoza o dejanskem podrejanju dela pod kapital,⁵¹ ki jo je razvil v *Očrtih* in v nekaterih pripravah h *Kapitalu*, začne veljati za vse človeške oblike izražanja. Postoperaizem to imenuje biopolitična produkcija.⁵²

Tako trčimo ob prerokbo skrajnega preobrata od maksimalnega podružbljenja kapitalistične regulacije v prihod komunizma, ki ga kapital blokira s pomočjo policijske vojne. V tej perspektivi postane delo končno proizvodnja političnega, vzpostavitev antagonistične subjektivnosti. Tako postoperaizem utemelji politično na dvojen način: v zgodovinski tendenci postfordističnega načina produkcije, da proizvede množično-intelektualno, samorefleksivno, afektivno in kooperativno produkcijsko silo (1) in s tem prenaša to, kar jo presega, namreč v zgodovino biti položeno trans-zgodovinsko zmožnost ljudi, da kooperativno in svobodno organizirajo svojo družbenost (2). Ta projekcija trans-zgodovinske zmožnosti v zgodovinski razvoj pripelje do tipičnega paradoksa zgodovine filozofije, namreč da tisto, kar je bilo položeno v bit,⁵³ nujno postajanje svobode, šele začne obstajati.

⁵⁰ Prim. Marx 1985, 495–513.

⁵¹ Prim. Marxove izpeljave v Marx 1969c, 60–64 in v Marx 1961, 355–367.

⁵² Prim. Negri in Hardt 2005, 112–113. Avtorja tukaj zamenjata pojem nematerialnega dela s pojmom biopolitičnega dela.

⁵³ »[...] *totalnost* vseh del mu [kapitalu] *δυνάμει* [potencialno] *stoji nasproti* [...]«, zapiše Marx. »Tu se torej znova kaže, kako posebna določenost produkcijskega razmerja, [določenost] kategorije – tu kapitala in dela – postane resnična šele z razvojem posebnega

Ustrezno nanašanje na *Pariške rokopise* in mišljenje totalnega, univerzalno proizvajajočega človeka (Marx je leta 1844 zapisal: »Človek si svoje vsestransko bistvo prisvaja na vsestranski način, torej kot totalen človek«⁵⁴) razveljavi predelave, na katerih je začel Marx pospešeno delati v Britanskem muzeju po spodleteli revoluciji 1848/49. Marx je že okrog leta 1845 dojemal družbenost kot razmerje in se postopoma distanciral od svojega teoretskega humanizma. Od najave v *Očrtih* (»da bi razvili pojem kapitala, je treba izhajati ne iz dela, ampak iz vrednosti«⁵⁵) je prešel k analizi prakse kapitala kot subjekta samoprocesnih protislovij, ne da bi se popolnoma poslovil od zgodnejših ali divergentnih pojmov svoje misli, kot je odtujitev generičnega bistva človeka. V postoperaističnem branju Marxa, ki predoči »svobodo živega dela«,⁵⁶ se znova srečamo z aporetičnimi elementi Marxovega načina mišljenja, med drugim s postavitvijo imanentnega smotra, predstavo homogenizacije razrednih razmerij skozi abstraktno postajanje celotnega dela, postavko, da je komunizem že na delu v kolektivnih silah človeštva in s tem povezanim izenačenjem dejavnosti, dejanskosti, biti in komunizma. Tako se vprašanje pričujočega teksta glasi, kaj pomeni, če je politično dojeto kot udejanjenje človeškega v teku podružbljenja produkcije, če je »afirmacija dela afirmacija živega samega«⁵⁷ in če zgodovina nekoč ne bo mogla storiti nič drugega, kot da v žareči luči novega dne vzame na znanje svojo lastno razpustitev v zmožnosti množice, da proizvede svet.

B. REVNI MILITANT

Če premislimo meje te figure političnega na revežu kot prototipu komunističnega aktivista, ki ne razpolaga z ničemer, razen s tem, kar uteleša in kar *je*: zmožnost, materijo inovacije in produkcije.⁵⁸ Pojemovno izhodišče te materialistične politike »ustvarjalne radosti«⁵⁹ je Marxova predstava živega dela, leta 1844 v *Pariških rokopisih* še implicitno izraženega kot ustvarjalna moč dela, ki daje rečem obliko in življenje: »Kajti kaj je življe-

materialnega načina produkcije in posebne stopnje razvoja industrijskih produktivnih sil.« (Marx 1985, 181–182.)

⁵⁴ Marx 1969b, 336–337.

⁵⁵ Marx 1985, 154.

⁵⁶ Negri in Hardt 1997, 26.

⁵⁷ Ibid., 5.

⁵⁸ »Lepota Spinozove misli je v tem: božansko ni izven nas ... Spinozova potencia ni enaka Bergsonovi potenci, ki obstaja izven nas [...]. Smo *clinamen* [...].« (Negri 2005, 125.)

⁵⁹ Negri in Hardt 1997, 5.

nje kot dejavnost?«, se je spraševal Marx in ugotovil, »da mu stopi življenje, ki ga je [delavec] posodil predmetu, sovražno in tuje nasproti.«⁶⁰ Eksplicitno se ta pojem pojavi leta 1848 v *Komunističnem manifestu* v zoperstavljenosti subjektivne zmožnosti (živo) in popredmetenega produkta (mrtvo): »V meščanski družbi je živo delo le sredstvo za množenje nakopičenega dela. V komunistični družbi je nakopičeno delo le sredstvo, da bi življenjski proces delavcev širili, bogatili, podpirali.«⁶¹ V *Očrtih* je Marx končno našel formulacijo, ki je pojem živega dela izluščila iz okvirjev kritike odtujenosti in obljube sprave ter ga dojela kot radikalno revno in vrednost ustvarjajočo zmožnost, ki pripada telesnemu delavcu-subjektu. Ta ideja živega dela kot potencialnost kooperativnega subjekta ustvarja osrednjo Marxovo referenco postoperaistične predstave konstitutivne oblasti. Njen prepis v vse človeške oblike izražanja obdajajočo biopolitično zmožnost dejavnosti je dosežen z navezavo foucaultovskih in deleuzovskih pojmov na Marxovo predstavo delovne sile (biopolitična produkcija, delovna sila kot želeča *potentia*, množica kot diferencirana celota v neskončni diferenciaciji). Vsebina pojmov biopolitike, želje in neskončne diferenciacije bo izpraznjena v navezavi na Marxovo anti-utopistično predstavo sedanosti komunističnega dejanja, v katerem proletariats preseže in razpusti vsa razmerja. Do leta 1848 proletariatu v Marxovi misli pripada sila za čisto dejanje;⁶² proletariats je univerzalni razred, ki prizvame levičarsko dediščino francoske revolucije, Babeufa in Montagnardov. Od *Svete družine* do *Komunističnega manifesta* za Marxa razred predstavlja revolucionarno množico »golih delavcev«, »resnično gibanje, ki odpravi sedanje stanje«,⁶³ pri čemer neposredno izenači materialno bit in politično prakso. Proletariats, ki je radikalno razlaščen in s tem radikalno individualiziran in ki ga ne odlikuje nič razen njegove odtujene in komodificirane delovne zmožnosti, uteleša stan, »ki je ukinitvev vseh stanov«. ⁶⁴ Petnajst let kasneje je Marx v *Očrtih* spet formuliral to misel o zmožnostni revščini golega delavca, tokrat v navezavi na ustvarjanje vrednosti: »Delo kot *absolutna revščina*: revščina ne kot pomanjkanje, ampak kot popolno izključevanje predmetnega bogastva. [...] Delo ne kot predmet, temveč kot dejavnost; ne sámo kot *vrednost*, marveč kot *živi vir*

⁶⁰ Marx 1969b, 303–304.

⁶¹ Marx in Engels 1976a, 605.

⁶² Prim. Balibar 2006, 156–160.

⁶³ Marx in Engels 1976b, 40.

⁶⁴ Marx 1969a, 207.

vrednosti.«⁶⁵ Postoperaizem znova pripisuje množtvu – kot maksimalno razširjenemu proletariatu – ta ontološki privilegij »človeka brez lastnosti«,⁶⁶ da uteleša »občo možnost bogastva kot subjekta in kot dejavnosti«,⁶⁷ se pravi univerzalno produkcijsko silo in družbeno transformacijo samo. V katoliško-marksistični tradiciji od Jezusa prek Frančiška Saleškega do *sans-culottes* postane revež paradigmatična figura komunističnega aktivista: »Revež potemtakem ni nekdo, ki ga konstituira bolečina, ampak je *dejansko* biopolitični subjekt. Ni eksistenčno drhtenje (ali boleča dialektična diferenciacija), temveč gola večnost moči biti.«⁶⁸

S tem pojmom reveža kot golega življenja bo temeljno teoretsko odkritje klasičnega operaizma, politična identifikacija delavske sile z delavskim razredom,⁶⁹ aktualizirano in ontologizirano v okviru novega razrednega pojma. V razrednem pojmu množstva se združijo osrednje karakteristike »družbenega delavca«,⁷⁰ tiste razredne sestave, s pomočjo katere sta Toni Negri in Romano Alquatti sredi sedemdesetih let diagnosticirala zgodovinsko zarezo v razvoj politične subjektivnosti. Analiza družbenega dela temelji na dveh tezah: prvič, vse dejavnosti, ne glede na njihovo vrsto, se umeščajo pod kapital in so vključene v reprodukcijo družbenih produkcijskih razmerij, medtem ko jih, drugič, vedno bolj avtonomno usmerjajo dejavni. Se pravi, medtem ko kapitalistični produkcijski način obsega celotno družbo, se delo avtonomizira; iz heteronomije raste avtonomija. Na tem analitičnem pragu med abstrakcijo, podružbljenjem in samouvrednotenjem dela je nastal tako pojem družbenega delavca kot, petnajst let kasneje, pojem množstva. V osnovi avtonomizacije razreda je še neka tretja teza: umestitev produkcijskih sredstev v telesa proizvajajočih. Za Negrija se živo delo vse od bojev iz leta 1968 avtonomizira tako, da si prilagaja vednost in sredstva za upravljanje produkcije: »Zgodovinsko je kapital delavcu dal na razpolago delovno orodje; brž ko si človeški možgani ponovno prilastijo to delovno orodje, kapital izgubi možnost, da vlada s pomočjo orodja.«⁷¹ Za Negrija predstavlja ta avtonomija množično-intelektualno dojete delovne sile končno točko podružbljenja produkcije: delo ne ustvarja sredstev družbenega življenja, tem-

⁶⁵ Marx 1985, 180–181.

⁶⁶ Negri in Hardt 1997, 19.

⁶⁷ Marx 1985, 181.

⁶⁸ Negri 2004, 194; prim. tudi razdelek »Reveži« v Negri in Hardt 2003, 134–136.

⁶⁹ Prim. Tronti 1974, 77.

⁷⁰ Prim. Wright 2000, 168–175.

⁷¹ Negri 2007, 21.

več življenje samo; ekonomsko, politično in družbeno sovpadajo v eno; produktivne sile so neposredno prevedene v produkcijska razmerja.⁷² Se pravi, delo se substancializira, medtem ko se kapital desubstancializira, ni več parazitski mehanizem, ki si prilašča izvorno produktivnost. Medtem pa množstvo predstavlja predpostavko in rezultat družbene spremembe; uteleša dejavni postopek razpustitve obstoječega in produkcijo novega; njena radikalna subjektivacija se dovrši natanko tam, kjer se spremeni družbeni proces spremembe, s čimer njena zmožnost v postfordizmu pridobi največjo aktualnost, ki začne prehod v komunizem; na kratko: je zadnji razred, zadnja vsebina lažne kapitalistične oblike. Mnoštvo je ontološki in biopolitični podjetnik samega sebe in komunizma, »podjetnik v celoti, ki bistveno bdi nad tem, da konstruira produktivno mrežo«. ⁷³ S tem pridobi postoperaistična predstava političnega eshatološki odtенок in se jasno razloči od drugih postmarksističnih pozicij, od teorije hegemonije, regulacijske teorije ter Rancièrovih ali Badioujevih razmišljanj, ki izhajajo iz specifičnosti političnega dejanja (le-to ne temelji na nobeni subjektivni sili, ki bi jo določal njen položaj v produkciji, temveč je njena subjektivnost proizvedena retroaktivno v dogodku, ki mu sledi politično dejanje).⁷⁴

9. PARADOKSI POLITIČNEGA

Postoperaistična predstava reveža kot materializacije ustvarjalne zmožnosti predstavlja popolno nasprotje Foucaultove predstave razmerja med oblastjo in odporom. Zanj so prakse spremembe iz iste snovi kot pogoji, ki jih je treba spremeniti: so sile, ki delujejo na druge sile, ali kot je zapisal v »Subjekt in oblast«, »na delovanje usmerjeno delovanje«. Oblast in disidenca ne privzameta oblike antagonizma, temveč agonizma, »razmerja, ki ga zaznamuje vzajemno poganjanje, ne toliko nasprotje [...] kot pa nenehno spodbujanje«. ⁷⁵ Medtem ko torej Foucaultovo strateško izhodišče obstoji v tem, da oblast ni substanca, temveč mreža mehanizmov in postopkov, ki niso niti samoporajajoči niti samoobstojni in torej ne temeljijo na sami sebi, pa postoperaistični avtorji, kot so Negri, Virno in Hardt, izhajajo iz tega, da so telesa materializacije ustvarjalne

⁷² »Obstaja neposredna prevedljivost med družbenimi silami produkcije in razmerji produkcije samimi.« (Negri 1996, 152.)

⁷³ Negri 1998, 35.

⁷⁴ Prim. npr. Laclau in Mouffe (1987, 76): »[...] ni logične povezave med položaji v produkcijskih razmerjih in miselnostjo producentov.«

⁷⁵ Foucault 2005, 288.

moči, ki organizirajo spremembo spremembe, ko jim uspe pograbit moč trenutka. Tako je politično samoprodukcija, samosprememba in svetovna sprememba v enem, kar napotuje nazaj na Marxovo aporijo, ko subjekta definira kot transformativno prakso, da bi ga potegnil iz idealističnih kategorij, kot so zavest, samozavedanje in duh, medtem ko z idejo subjektivno dejavnega stopi v ospredje neka osrednja idealistična kategorija.

Postoperaizem potegne to figuro subjektivne prakse iz njene dialektične posredovanosti. Praksa proletariata ni mišljena kot učinek družbene strukture, ki bo razpustil to strukturo, tako kot pri Marxu. S tezo o koncu dialektike delovnih sredstev in o njihovi vključenosti v telesa producirajočih je živo delo navezano nazaj nase: možgani, afekti in mišljenje so postavljeni kot avtonomne produkcijske sile, ki pripadajo človeškemu in telesnemu. Za Negrija je živo delo le še v marginalni izmenjavi z desubstancializiranim parazitskim kapitalom. Foucault je dialektični krog Marxove analitike razrešil na nasproten način. Oblastne mehanizme misli kot imanentni sestavni del družinskih, seksualnih in produkcijskih razmerij; ta razmerja prečijo kot njihov vzrok in učinek; anticipirajo, mobilizirajo, blokirajo in premeščajo dejanja odpora, v katerih poskušajo zasidrati nove postopke nadzora, medtem ko jim ta dejanja odpora hkrati uhajajo ali se jim zoperstavljajo. S pojmom biooblasti je tako opisal zgodovinski prag, ko je bilo telesno vključeno v postopke oblasti in je začelo predstavljati njihovo privilegirano sidrišče. Tezi o nerazrešljivi povezanosti avtonomije in heteronomije in opozorilu, da se ironija biopolitičnega dispozitiva pokaže, ko človeku zbuja prepričanje, da je treba življenje osvoboditi primeža oblasti, je postoperaizem zoperstavil idejo pozno-kapitalističnega »golega življenja«,⁷⁶ ki je revno, toda produktivno, in ki uteleša bit bivajočega: potem ko je končno izgubilo vse specifične spretnosti, predstavlja čisto potencialnost, zmožnost, da storimo to in ono. Če je bil pri Foucaultu subjekt prvi učinek oblasti, pa postane sedaj oblast učinek in inventivno dejanje družbenega subjekta.

Tej tezi so mnogi ugovarjali. Iz pozicije avtonomnega marksizma je Massimo De Angelis navedel očitek, da mesijanski imanentizem diskurza o množstvu predpostavlja politično kot že dano družbeni kooperaciji v obliki skupnega ter mora biti zgolj udejanjeno in ne proizvedeno.⁷⁷ Za

⁷⁶ »Drugače rečeno, kapitalistična predzgodovina se konča, ko družbeno in subjektivno sodelovanje ni več produkt, temveč predpostavka, ko se golo življenje povzdigne na dostojanstvo produkcijske moči oziroma se pojavi kot bogastvo virtualnosti.« (Negri in Hardt 2003, 294.)

⁷⁷ Prim. De Angelis 2006.

Rancièra je paradoks te pozicije v tem, da predstava zmožnostnega mnoštva negira politično, ker predstavlja bit brez volje in brez spora, ki se razvija v skladu z imanentnim telosom.⁷⁸ Podobno tudi Balibar obsoja linijo marksovske argumentacije, na katero se navezuje postoperaizem. Proletariat kot navzočnost komunističnega dejanja in neposredna razpustitev meščanskih razmerij je zanj po definiciji negacija politike.⁷⁹ Medtem pa za Agambena potencialnost ne pomeni storiti to ali ono, temveč biti v stanju nečesa ne storiti. Zmožnost zaznamuje to, da nečemu možnemu ni treba postati dejansko in da se razveljavi vladajoče nasprotje med bitjo in nebitjo ter aktivnostjo in pasivnostjo.⁸⁰

Drama postoperaistične politike je, da dojeta kot pozitivna sila življenja ne more proizvesti nobene distance do same sebe, s čimer politično – sledeč krščanstvu – razume kot skupnostno bit, dejavno enotno postajanje večdelnega subjekta, ki si znova prisvoji svojo živo delovno zmožnost in s tem svoj smisel, ker izpopolnjuje človeško. Konflikt, razlika, asocialnost, nepočetje in smrt izgubijo svoje mesto v političnem. A raje izhajajmo iz tega, da je politično ime za militantno povezanost različnih praks, ki ne poseduje nobene ontološke, antropološke ali breztemeljne utemeljitve, temveč je učinek svojih lastnih povezav. Aktivistične povezave se sklepajo tam, kjer nastopijo dejanja za svobodo različnega, medtem ko hkrati utelešajo to svobodo, pri čemer vztrajajo pri tem, da različno ne šteje in ni povezano z dodeljevanjem identitetnih predikatov, družbenih pravic ali možnosti. Razmerje med vztrajanjem in inkorporiranjem je zelo krhko; hitro razpade in se spremeni v reprezentacijo (ko se politika izvaja za druge ali za stvar) ali preračunavanje (ko sledimo samo zastavku lastnega interesa). Če postane reprezentativno premočno, izgine sreča trenutka, dejanje pa nazadnje postavi na stran nasprotne učinke. Se pravi, manjšinska intenzivnost, vse, kar dela dejanje singularno, je zapravljeno. Če pa singularno postane premočno, se dejanja sploh ne povežejo več z možnostjo organiziranja spremembe. Tako politično neizogibno sreča vrsto paradoksov: najprej je izpostavljeno kontingenci; proizvesti hoče radikalno spremembo spremembe, česar ni mogoče usmerjati, kajti nekoč zamišljena povezava med racionalnostjo in nujnostjo je za vedno prekinjena. Drugič, politično je izpostavljeno normativni ali disciplinarni premestitvi; njegove moči so trajno reintegrirane, izginejo ali so uničene. Tretjič, politično kot učinek povezav nikoli ne na-

⁷⁸ Prim. Rancièra 2002.

⁷⁹ Prim. Balibar 1997, 158.

⁸⁰ Prim. Agamben 2004.

stopi kot nekaj čistega; učinek-politika niha med nekim preveč in pre malo: po eni strani dejanja disidence niso preprosto posamezni zastavek za univerzalnost radikalnega preloma. Po drugi strani pa tudi niso absolutno singularna, saj kot čista enkratnost ne bi vzpostavila nobenih povezav; ne bi napotovala čez sebe in bi ugasnila kot kometi v noči. Se pravi, ne bi mogla prispevati k temu, da se zgodi neverjetno, da se skozi povezavo heterogenih dejanj konstituira polje sil, ki omogoča temeljit prelom in spremembo situacije. Sprožitev teh radikalnih oblik prelomov terja mobilizacijo, ki nasprotuje možnosti nekega življenja, da mu ni treba izbirati med početjem in vzdržanjem, razdajanjem in spanjem. Tako lahko tvegani učinek političnega obstoji v tem, da pod ekonomski primat učinkovitega početja postavlja upore in sanje. »Organizacija, ki smo jo zmožni naložiti samim sebi,«⁸¹ bi morala tako koordinirati kot ohranjati na distanci postopek radikalnega preloma; morala bi prelomiti z romantično tradicijo, namesto da jo enači z živim in skupnim, ki ju je treba proizvesti.

LITERATURA

- Agamben, Giorgio. 2004 [1993]. »Bartleby ali o kontingenci«. V: *Bartleby: »Raje bi, da ne«*, ur. Mladen Dolar. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, str. 85–124.
- Alquati, Romano. 1974 [1961–1963]. *Klassenanalyse als Klassenkampf. Arbeiteruntersuchungen bei FIAT und OLIVETTI*. Frankfurt/M.: Athenäum Fischer.
- Althusser, Louis. 1968 [1965]. *Für Marx*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- . 1975 [1974]. *Elemente der Selbstkritik*. Berlin: Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung.
- . 1977 [1976]. »Ist es einfach, in der Philosophie Marxist zu sein?« V: *Ideologie und ideologische Staatsapparate*. Peter Schöttler (ur.). Hamburg: VSA, str. 51–88.
- . 1978. »Über die Krise des Marxismus«. V: *Die Krise des Marxismus*. Hamburg: VSA, str. 53–68.
- . 2000a [1982–1994]. »Podtalni tok materializma srečanja«. V: *Izbrani spisi*. Ljubljana: Založba /*cf., 157–197.
- . 2000b [1970]. »Ideologija in ideološki aparati države«. V: *Izbrani spisi*. Ljubljana: Založba /*cf., str. 53–110.

⁸¹ Hölderlin 1984, 33.

- . 2006 [1994]. »Marx in His Limits«. V: *Philosophy of the Encounter. Later Writings, 1978–1987*. London: Verso, str. 7–162.
- Althusser, Louis in Balibar, Étienne. 1972 [1968]. *Das Kapital lesen*. Reinbek: Rowohlt.
- Atzert, Thomas, Karakayali, Serhat, Pieper, Marianne in Tsianos, Vassilis (ur.). 2007. *Empire und die biopolitische Wende*. Frankfurt/M. in New York: Campus.
- Balibar, Étienne. 1994 [1991]. »Das Nicht-Zeitgenössische«. V: *Für Althusser*. Mainz: Decaton Verlag.
- . 1998 [1987]. »Vom Klassenkampf zum Kampf ohne Klassen?«. V: Étienne Balibar in Immanuel Wallerstein. *Rasse, Klasse, Nation*. Hamburg in Berlin: Argument, str. 190–224.
- . 2006 [1997]. *Der Schauplatz des Anderen. Formen der Gewalt und Grenzen der Zivilität*. Hamburg: Hamburger Edition.
- Blanchot, Maurice. 2007 [1968]. »Marx lesen«. V: *Politische Schriften 1958–1993*. Zürich und Berlin: diaphanes, str. 145–148.
- Bologna, Sergio. 2001. »Für eine Untersuchung der Autonomia. Ein Interview mit Sergio Bologna von Patrick Cuninghame«. V: *com.une.farce, direct media*, št. 5, oktober 2001. Dostopno na spletnem naslovu: <http://www.copyriot.com/unefarce/no5/autonomia.html>
- . 2003. »Der Operaismus als Objekt der historischen Forschung«. V: *Sozial.Geschichte. Zeitschrift für historische Analyse des 20. und 21. Jahrhunderts*, zv. 3, Bern: Peter Lang, str. 132–147.
- Dalla Costa, Maria Rosa. 2002. »The Door to the Garden«. Prispevek na temo zgodovine italijanskega marksističnega feminizma, predstavljen v okviru seminarja o zgodovini operaizma v Rimu. Dostopno na spletnem naslovu: <http://www.generation-online.org/p/fpdallacosta1.htm>
- Dalla Costa, Maria Rosa in James, Selma. 1972. *Women and the Subversion of the Community*. Bristol: Falling Wall Press.
- De Angelis, Massimo. 2006. »Thoughts on workerism after Mario Tronti's talk«. *The Commoner. The Editor's blog*, dostopno na spletnem naslovu <http://www.commoner.org.uk/blog/?p=100>
- Deleuze, Gilles. 1996 [1994]. *Lust und Begehren*. Berlin: Merve.
- Deleuze, Gilles in Guattari, Félix. 1977 [1972]. *Anti-Ödipus. Kapitalismus und Schizophrenie I*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- . 1992 [1980]. *Tausend Plateaus. Kapitalismus und Schizophrenie II*, Berlin: Merve.

- Derrida, Jacques. 2004 [2002]. *Marx & Sons*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Foucault, Michel. 1978 [1977]. »Mächte und Strategien«. V: *Dispositive der Macht. Über Sexualität, Wissen und Wahrheit*. Berlin: Merve, str. 199–217.
- . 1999 [1996]. *In Verteidigung der Gesellschaft*. Frankfurt/ M.: Suhrkamp.
- . 2000 [1976]. *Zgodovina seksualnosti 1. Volja do znanja*. Ljubljana: Založba ŠKUC.
- . 2005 [1982]. »Subjekt und Macht«. V: *Dits et Ecrits, Schriften in vier Bänden, zv. IV (1980–1984)*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, str. 269–294.
- Goshgarian, G. Michael. 2006. »Translator's Introduction«. V: Louis Althusser. *Philosophy of the Encounter. Later Writings, 1978–1987*. London: Verso, str. xiii–xiix.
- Guattari, Félix. 1978. *Wunsch und Revolution. Ein Gespräch mit Franco Berardi und Paolo Bertetto*. Heidelberg: Das Wunderhorn.
- Hölderlin, Friedrich. 1984 [1792–1793]. *Sämtliche Werke*. Kritische Textausgabe, zv. 10. Darmstadt in Neuwied: Luchterhand.
- James, C. L. R., Lee, Grace C. in Pierre Chaulieu [psevdonim Corneliusa Castoriadis]. 1974 [1958]. *Facing Reality*. Detroit: Bewick (predgovor je dostopen na spletnem naslovu <http://bataillesocialiste.wordpress.com/english-pages/1958-introduction-to-facing-reality/>).
- Laclau, Ernesto in Mouffe, Chantal. 1987 [1985]. *Hegemonija in socialistična strategija: k radikalni demokratični politiki*. Ljubljana: Partizanska knjiga (zbirka Analecta).
- Lefort, Claude. 1957. »L'insurrection hongroise«. *Socialisme ou Barbarie*, št. 20, december 1956 – februar 1957.
- Lipietz, Alain. 1993. »From Althusserianism to 'Regulation Theory'«. V: E. Ann Kaplan in Michael Sprinker (ur.). *The Althusserian Legacy*. London in New York: Verso, str. 99–138.
- Makdisi, Saree, Casarino, Cesare in Karl, Rebecca E. 1996. *Marxism beyond Marxism*. London in New York: Routledge.
- Malo de Molina, Marta. 2006. »Gemeinbegriffe, Teil 1. ArbeiterInnenbefragung und ArbeiterInnen-Mituntersuchung«. *transform, Multilingual Webjournal*, april 2006. Dostopno na spletnem naslovu: <http://transform.eipcp.net/transversal/0406/malo/de>
- Marx, Karl. 1961 [1867]. *Kapital*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- . 1969a [1844]. *Prispevek h kritiki Heglove pravne filozofije. Uvod*. V: Karl Marx, Friedrich Engels. *Izbrana dela v petih zvezkih (MEID)*, zv. 1. Ljubljana: Cankarjeva založba, str. 189–208.

- . 1969b [1844]. *Kritika nacionalne ekonomije. Pariški rokopisi 1844 / Ekonomsko-filozofski rokopisi*. V: MEID, zv. 1, str. 245–398.
- . 1969c [1863–1865]. *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*. Frankfurt/M.: Verlag Neue Kritik.
- . 1985 [1857–1858]. *Očrti kritike politične ekonomije* [Grundrisse]. V: Karl Marx in Friedrich Engels. *Temeljna izdaja I*, 8. zvezek. Ljubljana: Delavska enotnost, str. 41–652.
- Marx, Karl in Engels, Friedrich. 1976a [1848]. *Manifest komunistične stranke (Komunistični manifest)*. V: MEID, zv. 2, str. 567–631.
- . 1976b [1845–1846]. *Nemška ideologija*. V: MEID, zv. 2, str. 5–352.
- Montaldi, Danilo. 1994 [1960]. »Italien, Juli 1960«. V: Primo Moroni in Nanni Balestrini. *Die goldene Horde. Arbeiterautonomie, Jugendrevolte und bewaffneter Kampf in Italien*. Berlin in Göttingen: Schwarze Risse; Rote Straße, str. 21–25.
- Moroni, Primo in Balestrini, Nanni. 1994 [1988]. *Die Goldene Horde. Arbeiterautonomie, Jugendrevolte und bewaffneter Kampf in Italien*. Berlin in Göttingen: Schwarze Risse; Rote Straße.
- Negri, Antonio (Toni). 1982 [1981]. *Die wilde Anomalie. Spinozas Entwurf einer freien Gesellschaft*. Berlin: Wagenbach.
- . 1988a [1979]. »Vom Massenarbeiter zum gesellschaftlichen Arbeiter und darüber hinaus«. V: *ArbeiterInnen-Macht gegen die Arbeit. Eine Autonomie-Anthologie*. Berlin: Sisina.
- . 1988b. *Revolution Retrieved. Writings on Marx, Keynes, Capitalist Crisis and New Social Subjects (1967-83)*. First Volume of the Red Notes Italy Archive. London: Red Notes.
- . 1996. »Twenty Theses on Marx. Interpretation of the Class Situation Today«. V: Saree Makdisi et al. (ur.). *Marxism beyond Marxism*. London in New York: Routledge, str. 149–180.
- . 1998. *Ready-Mix: Vom richtigen Gebrauch der Erinnerung und des Vergessens*. Berlin: b_books.
- . 1999. [1992]. *Insurgencies. Constituent Power and the Modern State*. Minneapolis in London: University of Minnesota Press.
- . 2004 [2000]. »Kairòs, Alma Venus, Multitudo«. V: *Time for Revolution*. London in New York: Continuum.
- . 2005 [2002]. *Vrnitev: biopolitični besednjak. Pogovori z Anne Dufourmantelle*. Ljubljana: Študentska založba.
- . 2007. »Zur gesellschaftlichen Ontologie. Materielle Arbeit, immaterielle Arbeit und Biopolitik«. V: Thomas Atzert et al. (ur.). *Empire und die biopolitische Wende*. Frankfurt/M. in New York: Campus, str. 17–31.

- Negri, Antonio in Hardt, Michael. 1997 [1977; 1994]. *Arbeit des Dionysos. Materialistische Staatskritik in der Postmoderne*. Berlin: ID Verlag.
- . 2003 [2000]. *Imperij*. Ljubljana: Študentska založba.
- . 2005 [2004]. *Multituda. Vojna in demokracija v času imperija*. Ljubljana: Študentska založba.
- Rancière, Jacques. 2002. »Peuple ou multitudes? Un entretien avec Eric Alliez«. *Multitudes*, št. 9, maj/junij 2002, dostopno na naslovu: <http://multitudes.samizdat.net/spip.php?article39>
- Rieland, Wolfgang. 1974. »Die 'Erneuerung der Arbeiterbewegung' und die neuen Bewegungen der Arbeiter in Italien«. V: Romano Alquati. *Klassenanalyse als Klassenkampf. Arbeiteruntersuchungen bei FIAT und OLIVETTI*. Frankfurt/M.: Athenäum Fischer, str. 7-38.
- Tronti, Mario. 1974 [1966; 1971]. *Arbeiter und Kapital*. Frankfurt/M.: Neue Kritik.
- Virno, Paolo. 2007. »Multitude und das Prinzip der Individuation«. V: Thomas Atzert et al. (ur.). *Empire und die biopolitische Wende*. Frankfurt/M. in New York: Campus, str. 35-47.
- Wolf, Harald. 1998. »'Die Revolution neu beginnen'. Über Cornelius Castoriadis und 'Socialisme ou Barbarie'«. V: *Archiv für die Geschichte des Widerstands und der Arbeit*. Fernwald: Germinal Verlag, str. 69-112. Dostopno tudi na spletnem naslovu: http://www.autonomieentwurf.de/fileadmin/Dokumente/Wolf_Revolution.pdf
- Wright, Steve. 2000. »Negris Klassenanalyse. Die autonomistische italienische Theorie in den siebziger Jahren«. *Das Argument. Zeitschrift für Philosophie und Sozialwissenschaften*, let. 42, št. 235/2, str. 161-181.
- . 2005 [2002]. *Den Himmel stürmen. Eine Theoriegeschichte des Operaismus*. Berlin in Hamburg: Assoziation A.

PREVEDEL SAMO TOMŠIČ

